

דגים, אנו מוסרים לכם את פשעינו

23 מחקרים חדשים מכונסים בספר הזה, העוסק בקהילות ישראל במזרח ובמערב. רבים מהם חושפים את המתחים התמידיים שבין ישראל לעמים ובין שמרנים לחדשנים

חננאל מאק 20.09.2012 10:39

לא יסור שבט מיהודה - הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל, מוסד ביאליק, 2011, 448 עמודים

חב מחקריו של ההיסטוריון שמעון שוורצפוקס עוסקים בחייהם ובמנהגיהם של יהודי אירופה בימי הביניים - ובייחוד ביהודי צרפת, בימי הביניים ובעת החדשה. בנושאים אלה דנים גם חב המאמרים בספר, המוקדש לכבודו של הפרופסור שוורצפוקס. עם זאת, האופק הגיאוגרפי של הספר רחב ומגוון. נמצא כאן ידיעות רבות על יהודים וקהילותיהם מחוץ לצרפת: באשכנז, במובן הרחב של המושג, וכן באימפריה העותמאנית, מחקו, אלג'יריה, מצרים, תימן, כורדיסטן, סוריה.

המרחב ההיסטורי והכרונולוגי של הספר משתרע על פני 1,500 שנה בקירוב, החל בימי הביניים המוקדמים. בפרק קדום זה עוסקת בת שבע אלברט במאמרה המתודולוגי המלומד, הארוך והמפורט. "האם ניתן עוד לחקור את תולדות היהודים בעולם הנוצרי בימי הביניים המוקדמים?" היא שואלת בכותרת שבראש המאמר. הבעיה נובעת מן הדלות המיידית של המקורות היהודיים ששרדו מאותם ימים. לא כן הדבר באשר למקורות הנוצריים, אלא שכאן מתעוררת שאלת אמינותם של המקורות. הם משקפים לא אחת בורות ואיבה ששררו באירופה הנוצרית כלפי היהודים, ואפילו בתקופה קדומה זו, שבה היחס ליהודים היה טוב בהרבה מאשר בדורות הבאים.

הכותבת מסיקה שלמרות הקשיים המתודולוגיים יש מקום להוסיף ולקדם בעזרתם מחקר היסטורי, זהיר וביקורתי כראוי.

כצפוי מקובץ מאמרים המוקדש לכבודו של חוקר יהודי צרפת, נמצאים גם כאן כמה מחקרים העוסקים ברש"י ובתלמידיו, בעלי התוספות בצרפת. אברהם גרוסמן דן בתפקידו של תלמיד חכם כמנהיג ציבור במשנתו של רש"י, והוא פותח את מאמרו בציון העובדה שרש"י לא הציג את השקפת עולמו בדיון שיטתי ומגובש, והיא עולה רק בין השיטין בכתביו. לדברי

גרוסמן, תפקידו העיקרי של החכם המנהיג לפי רש"י הם: עיסוק בתורה - הן בהוראתה לרבים בעל פה, הן ביצירה ספרותית כתובה, הן בחינוך תלמידים ליצירה; חיזוקם של יהודים מפני סכנות חיצוניות ובייחוד מפני הלחץ הרחני והפיסי להמרת הדת; השכנת שלום בתוך הקהילה פנימה; חינוך ליושר ולמידות טובות וניהול חיים שיש בהם מופת לרבים.

היבט שונה לחלוטין על מפעלו של רש"י עולה ממאמרו של אברהם (רמי) ריינר. המחבר נדרש לאחת השאלות הסבוכות והקשות לפתרון בחקר הספרות הרבנית לדורותיה, והיא ביחור דרכם של חכמים בהגהות נוסח התלמוד. העיסוק בנושא זה אינו שווה לכל נפש ולכן אפשר להסתפק כאן בהעלאת

השאלה העיקרית: האם הגיה החכם את הנסח שהיה לפניו על פי מקורות נוסח אחרים שהכיר, או שהגהותיו מבוססות על הבנתו את הסוגיה התלמודית ועל השערות שהנסח שלפניו השתבש בשרשרת המסירה של הטקסט. לדעת ריינר הלך רש"י בדרך כלל בדרך הראשונה, ורוב הגהותיו מסתמכות על מקורות נוסח שהיו לפניו: פעמים על מקבילות שבתוך ספרות חז"ל ופעמים על חיבורים בתר-תלמודיים, בייחוד כתביהם של גאוני בבל שקדמו לו.

שני מאמרים מעניינים בספר עוסקים במנהגים. יצחק (אריק) זימר דן במנהגי "מתנת יד" ו"הזכרת נשמות" שהיו מקובלים בקהילות אשכנז. הזכרת נשמות הנפטרים ביום האחרון של כל אחד משלושת הרגלים וכן ביום הכיפורים מוכרת ומקובלת גם כיום בקהילות המתנהלות על פי מנהג אשכנז, ומקורה במנהג האשכנזי הידוע כבר מימי הביניים לצרף את הזכרת הנשמות לנדרי צדקה שנהגו באותם ימים. נדרי הצדקה נקבעו לימים האחרונים של החגים, שכן קריאת התורה המיוחדת להם, על פי הנהוג בחו"ל, מסתיימת בפסוק "של'ש פעמים בשנה... ולא יראה את פני ה' ריקם, איש כמתנת ידו, כברכת ה' אלהיך אשר נתן לך" (דברים טז, טז-יז).

מעניין ומפתיע מאמרו של בן ציון שוורצברג, המביא עדות בלתי ידועה על חיי היהודים באירופה במאה הי"ח מעטו של המרקזי הצרפתי ז'אן בפטיסט דה בוייה דרז'אנס. הכותב פותח בסקירה קצרה על דבריהם, החיוביים בדרך כלל, של כמה הוגי דעות צרפתיים בני הזמן על היהודים. אגב הדיון מפרך הכותב את הדעה הפשטנית בדבר שנאתו העקבית של וולטר ליהודים. כתביו, הנשכחים כיום, של המרקזי דרז'אנס נדפסו ב-1736, ובהם תיאורי חיייהם של היהודים ומנהגיהם. יש להתייחס אל החומר בזהירות שכן לא בחר עד כמה הכיר דרז'אנס באמת את חיי היהודים ובאילו קהילות יהודים מדובר. לדוגמה: המרקזי חי בצרפת אבל ידוע ששהה גם באימפריה העותמאנית והכיר יהודים מצאצאיהם של מגורשי ספרד. כמו כן ידוע שהאיש בדה מלבו דמויות ספרותיות שלא היו ולא נבראו, כגון ארמני שהיה "שפימזיסט דגול" ושאותו פגש כביכול באמשטרדם. אף על פי כן יש כאן תעודה רבת עניין ומפתיעה.

כך למשל מספר המרקזי כי בחודש אוגוסט משכימים היהודים לבית הכנסת, תוקעים בשופר ושומעים דרשות המעוררות אותם לתשובה, ואין ספק שמדובר ביהודים המקיימים את מנהג ספרד והמזרח ומשכימים לסליחות כל חודש אלול, המתאים יותר לספטמבר. אלא שכאן מיתוספים פרטים מוזרים שאינם תואמים שום מנהג מוכר. ביום האחרון של החודש קופצים היהודים אל מי נהר או מקווה ומכריזים משפט עמום המציין כנראה את חטאיהם ("תשליך"?), ולאחר מכן מכריז "אדון בית הכנסת" (שליח הציבור?) דברי תודה לאל שקידש את בני אברהם במצוותיו (קידוש של ראש השנה? נטילת ידיים?). מלים אלה נאמרות גם לפני תפילת כל בוקר בצד הברכות המוכרות "אשר נתן לשכי (=תרגול) בינה להבחין בין יום ובין לילה", "שלא עשני עבד" ועוד. דרז'אנס כעס על השבח לאל שהעניק בינה לתרגול אבל מצטרף בשמחה להודאה הגברית לאל "שלא עשני אשה". בהמשך דבריו מתאר דרז'אנס כמה ממנהגי קריאת התורה ותקיעות השופר של ראש השנה וחוזר אל התשליך המסתיים בקריאה: "דגים, אנו מוסרים לכם את פשעינו. עליכם לקבלם!"

גם חג הפסח זוכה לתיאור מפורט, והמרקזי מבין את הניקוי הכללי לקראת החג כביטוי לשמירת ההיגיינה, אולי בדומה למחר, שלדבריו תפקידו לסייע בעיכול. הוא מספר על שני מנהגים מעניינים בליל הסדר. הראשון: בעת אמירת "שפוך חמתך" נכנס לחדר יהודי רכוב על חמור - כנראה המחשה לרעיון שהמשיח עתיד לבוא רכוב על חמור (זכריה ט, ט), נושא רב משקל הן במסורת היהודית, הן בהיסטוריוגרפיה, בספרות ובאמנות של הנוצרים בכל הדורות. והמנהג השני: היהודים מתאמצים ביותר שנשותיהם יזכו בהריון שיתחיל

דווקא באותו לילה, לאחר הסדר, וכנראה קשור גם מנהג זה למשיח ולחלקו בשני חגי הפסח המקבילים, היהודי והנוצרי.

היבט אחר על יחסי יהודים ונוכרים עולה ממאמרו של מרדכי בריאר, הדן בתשובותיו של רב מגרמניה על השאלות שנפוליאון הציג ל"סנהדרין" שהקים - פרשה היסטורית מרתקת בפני עצמה. לדעתו יש לראות את היהודים והנוכרים בני צרפת ואיטליה כ"אחים גמורים החייבים לחיות יחד באהבה ובחיבה", על אף השוני הדתי הקיים ביניהם, ובפועל אסור ליהודים לקחת ריבית מהנוכרים אף שאין בדבר איסור תורה ממש. בדרך דומה עונה הרב לכמה שאלות בנושאי משפחה: אין לשאת יותר מאשה אחת, סדרי הנישואים והגירושים חייבים להתקיים בהסכמת שני בני הזוג ובהתאמה מלאה לחוקי המדינה, נישואים עם נוכרים אסורים, אבל אין כל בעיה בנישואי יהודי לגיורת ולהפך, ועוד דברים ברוח זו. עמדה דומה עולה ממשנתו של הרב אליהו גוטמאכר, כפי שהיא מוצגת במאמרו של מאיר הילדסהיימר. הרב גוטמאכר, שנדע כצדיק ומקובל, חי ופעל במאה הי"ט במערב פולין, שהיתה אז חלק מהמדינה הפרוסית. הרב האמין במעלת ישראל על כל העמים, אך הכיר בשוויון הבסיסי של כל בני האדם, חייב נאמנות מלאה למשטר והגינות מוחלטת בקשרים החברתיים והכלכליים בין יהודים לנוכרים.

שני הרבנים שדבריהם נדונו כאן חיו במאה הי"ט בתחומי גרמניה, והם מייצגים עמדות ליברליות בייחוד בנושאים שבין יהודים לנוכרים וביחס הנכון בין היהודי למדינה המודרנית. והנה, עמדה ליברלית בלתי צפויה שמחזיקה בה אשה יהודייה מפולין מתגלית במאמרו של משה רוסמן. מוצגת כאן אשה מפולין ששמה כשם ארבע האימהות: שרה רבקה רחל לאה הורביץ ("מרת לאה"), שכתבה פיוט ותחינה שנעדה להיאמר על ידי נשים בכל "שבת מברכים", היא השבת שלפני ראש חודש. לשון הפיוט והקדמתו היא עברית בסגנון רבני משובח ומשולבים בה דברי הלכה ואגדה ושפע משפטים בארמית תלמודית. הטקסט המוצג כאן חושף את השכלתה המעמיקה של הכותבת, ובצד התחינה עצמה יש בו כמה דרישות חברתיות מפתיעות בנועזותן. רוסמן חאה בדברי מרת לאה שלוש טענות בסיסיות. האחת: מותר לאשה ללמוד תורה, ואין כל מניעה שתביע דעתה בשאלות של סברה הלכתית והגות דתית. השנייה: תפילות נשים הן לשם שמים והן לא פחות משמעותיות מתפילות הגברים. והשלישית: מניין המצוות החלות על נשים נפל אך במעט ממצוות הגברים, ובעצם יש לנשים חיי מצוות אוטונומיים משלהן. לקרוא ולא להאמין שטיעונים כאלה העלתה אשה יהודייה חכמה ונורמטיבית בפולין במאה הי"ח!

יש בספר חומר רב גם על קהילות מרוחקות מגבולות צרפת. לימוד התורה בהונגריה בימי הביניים ותולדות חכמיה של ארץ זו הם נושאי מאמרו של שלמה שפיצר. הכותב תוהה על השאלה מדוע לא נדעה הונגריה כמרכז תורני עד המאה הי"ח, למרות הריבוי היחסי של חכמים שחיו בה. תשובתו של שפיצר: הדבר נובע מהעדרן של ישיבות בהונגריה, או מן האיחור ההיסטורי בהקמתן של ישיבות שם בהשוואה למרכזים היהודיים הגדולים האחרים. מהלך הקמתן של ישיבות הונגריה וביצור מעמדן הגיע לשיאו עם התבססות ישיבתו הנודעת של ה"חתם סופר" בפרשבורג (כיום ברטיסלבה, בירת סלובקיה) בתחילת המאה הי"ט.

שני מאמרים בספר עוסקים בהרחבה בסידורי התמיכה בעניים בקהילות ישראל במזרח. ירון בן נאה מתאר בפירוט את הגילדות העותמאניות והיהודיות שהתקיימו באיסטנבול לקראת סוף ימי הביניים ובייחוד את ארגוני הצדקה שבעיר על יומניהן. ואילו אהרן גימאני דן בדאגה לעניים ולצרכיהם בקהילות תימן. בייחוד מתאר גימאני את העניים הנדדים, את הסיבות שהביאו ליצירתם של מעמד עניים זה ואת הדרכים שבהן ניסו מנהיגי הקהילות

להקל על סבלם ולמנוע מהם בזיונות והשפלה.

בשניים מהמאמרים שלפנינו מהדהדת פרשת שבתי צבי, שהסעירה את העולם היהודי בעשרות השנים האחרונות של המאה ה"ז. מאמרה של לאה בורנשטיין-מקובצקי סוקר את שושלת הרבנים בני משפחת לניאדו שהנהיגו את קהילת חלב שבסוריה קרוב למאתיים שנה (1570 1750 בקירוב) ואת מפעלותיהם, בייחוד בהשכנת שלום בין שתי הקהילות המקומיות:

צאצאיהם של מגורשי ספרד ושל המוסתערבים בני המקום מדורות. והנה מתברר כי השלישי בשושלת נכבדה זו, הרב שלמה לניאדו "הזקן" (1650 1700), שנודע כתלמיד חכם "מפורסם בחכמה ובחסידות... עד כי היה ראוי שתשרה עליו שכינה אלא שאין דורו ראוי לכך" (עמ' 255) היה ממאמיני שבתי צבי. ש"צ עבר בעיר חלב ב 1665, אחרי שהוכרז כמשיח, ושם פגש את הרב לניאדו והתיידד עמו, והלה נעשה מאמין נלהב במשיחיותו. עד מהרה נהפכה חלב לאחד המעוזים העיקריים של תנועת השבתאות, לא מעט בשל אמונו ואמונתו של הרב לניאדו. אמונה זו נמשכה והלכה גם אחרי שהמיר "המשיח" את דתו והתאסלם, ורק מקץ עשרות שנים אנו שומעים על התנגדות ממשית לספיחי השבתאות בקהילת חלב - מהחשובות שבקהילות ישראל במזרח.

על דמותה המורכבת של הנהגת המוסתערבים בקהיר במאה ה 16 עומד יוסף הקר. גם כאן ניכר המתח בין הקהלים השונים שהרכיבו את הקהילה השלמה: המוסתערבים, הספרדים, האיטלקים, הפחבאנסלים ועוד, וכן משתקפת בתעודה הנדונה במאמר חלוקת התפקידים הפנימית בקהל. ועוד על הנהגה רבנית בצפון אפריקה: יוסף שרביט מציג בהרחבה את דמויותיהם ופועליהם של שני רבנים מצרפת שניהם ברבנות בקהילת קונסטנטין שבאלג'יריה בתחילת המאה העשרים. הראשון, הרב פול הגינאואר, בא לפאריס מאלזס האשכנזית ולמד שם בסמינר לרבנים, שירת בצבא צרפת ובעיצומה של פרשת דרייפוס התמנה לרב בקונסטנטין. הוא התמודד בהצלחה עם האנטישמיות המקומית ועם הפרדת הדת מהמדינה הצרפתית ואלג'יריה בכלל זה ב 1905, זכה להערכה מצד השלטונות הצרפתיים, אבל נכשל ביחסיו עם יהודי העיר. הרב נטה לזלזל ביהודים אלה, באורחות חייהם ובייחוד במערכת החינוך של הקהילה, וראה אותם כילידים נחשלים, שעל הרב האירופי הנאור מוטלת החובה לתקן את חייהם בסיוע חברת כ"ח. הרב חזר לצרפת, כיהן שם בכמה תפקידי רבנות וסופו שנרצח באושוויץ עם בני קהילתו האחרונה, ננסי. הרב השני, מוריס אייזנבט, בא גם הוא מפאריס, כיהן בקונסטנטין בהצלחה בסוף שנות העשרים והעריך מאוד את תרבותם המקומית של יהודי המקום. הוא נהנה גם מתקופה נוחה ביחסי צרפתים ויהודים בעיר. מאוחר יותר התמנה לרב הראשי של יהודי אלג'יריה ומת שם בכבוד ב 1958.

מאבק מסוג אחר לחלוטין התחולל בקהילת זאכו שבכורדיסטן בראשית המאה העשרים, ועילותיו ומהלכו מתוארים במאמרו של ירון הראל. בתחילת המאה העשרים התפתח בזאכו מאבק סביב משרת ה"חכם באשי", בייחוד על רקע רוחות הקידמה שהחלו מנשבות בעולם בעקבות המהפכה הצרפתית ומהפכת הטורקים הצעירים. באיגרת שנשלחה אל הראשון לציון בירושלים הם כותבים: "באוזנים שמענו... שנעשה חירות בעולם וחופש ושוויון ואחוזה בעולם אבל עד עכשיו בעינינו לא ראינו והגויים מכים ומרדים ומענים אותנו" (עמ' 180). המחלוקת סביב מינוי החכם באשי לזאכו נסבה על השאלה מי עדיף: תלמיד חכם שחי ופועל בסגנון הישן או מנהיג שעיקר כוחו בחיי המעשה המודרניים, ובעצם חבוי כאן ויכוח עז בין שמרנים ל"רפורמיסטים". היריבים פנו אל הרב הראשי באיסטנבול הבירה וכן אל רבני ירושלים וחברון.

עימות מסוג אחר ובתקופה מאוחרת יותר התחולל בצרפת אחרי מלחמת העולם השנייה בין ותיקי ה"רזיסטאנס" להנהגה הוותיקה. למרות כמה נתונים שיכלו לאפשר למורדים לשעבר לזכות בהנהגת הקהילה, בסופו של דבר חזרה ההנהגה לידי הוותיקים. צילה הרשקו, שדנה בפרשה זו, מסבירה את

הכישלון בכך שאותם צעירים לא הבינו אל נכון את סדרי החברה והקהילה הישנים; הם המשיכו לנהל את מאבקייהם בטקטיקה מחתרתית ולא השכילו להתאים אותם לנסיבות האזרחיות; גם הרוח הפרו-ציונית שאיפיינה את רובם לא הלמה את שאיפותיה של יהדות צרפת השמרנית.

על מועצות הרבנות במרוקו ובישראל כותב הרב משה עמאר. הוא עומד על הדמיון בין המוסדות, ומציין את משקלן הכבד של תקנות הקהל, שאיפיינו את המנהיגות הדתית של חכמי מרוקו דווקא בדורות האחרונים. מאמרו חותם את הספר הגדול והמגוון, על 23 מאמריו, שכותרתו ההולמת לקוחה מברכת יעקב אבינו ליהודה בנו: "לא יסור שבט מיהודה".